

Особистісна система поглядів М.В.Павлюка з проблем морфології

О.А.Морозова

Останніми роками в методології науки активно дискутуються проблеми особистісного знання [7:91]. Як суб'єкт пізнання розглядається не якийсь абсолютний безособовий розум, а конкретні наукові спільноти – дослідницькі групи і окремі творчі особистості. В природі немає об'єктів, які самі по собі є «дані», такими їх робить лише вибір спостерігача. Жодний вчений не може відмовити собі у відборі даних з позиції власних евристичних очікувань.

Наука створюється мистецтвом ученого. Реалізуючи свої здібності, він формує наукове знання [7:91]. Особистісний внесок дослідника в акт пізнання не постає лише якоюсь недосконалістю, він складає необхідний компонент всякого знання взагалі. Спроби утверджувати яке завгодно знання в умовах, коли ми не можемо послідовно дотримуватися своїх переконань (хоча загалом і могли б відмовитися від них), неспроможні.

Чим оригінальніша особистість, тим вагомішим може бути її внесок у науку, культуру. Тому творчий процес не піддається формалізації, ніяка машина не може замінити людину-творця, зокрема й ученого-дослідника. Тому справжня історія науки покликана відобразити історичний процес формування й трансформації переконань конкретних вчених з урахуванням усіх особистісних факторів.

Коли ми говоримо про систему, то перш за все повинні визначити зміст цього висхідного для нашого дослідження поняття. Система – це функціональна сукупність взаємопов'язаних елементів. Кожне лінгвістичне гносеологічне поле є варіюванням припустимих у межах даної науки системоутворюючих точок відліку, які входять до системи елементів та їх сполучень. Зокрема, морфології, орієнтованій на мінімальні двобічні, значимі одиниці (морфеми), такими точками відліку можуть бути: інвентаризація морфем та їх значень; інвентаризація засобів об'єднання морфем у більш значні одиниці (словоформи) і варіантів зміни так званих флексивних морфем при кореневій, яка містить у собі основний лексичний зміст; інтерпретація виявленої між комплексами морфем (словоформами) певної схожості (яка визначається, в свою чергу, за певними системоутворюючими основами), що дозволяє об'єднати їх у більші групи, або класи; зіставлення, порівняння вже інвентаризованих та інтерпретованих відповідним чином фактів у різноманітних діхронічних зрізах, або в різноманітних мовних надсистемах. Обрана точка відліку обумовлює установлюваний склад елементів та їх сполучень.

Увесь потенційний гносеологічний простір морфології в жодному випадку не може бути охоплений особистісною когнітивною системою окремого дослідника. Кожний вчений свідомо чи підсвідомо виокремлює ті евристичні «вузли», які він вважає найбільш важливими та безперечними. Тим самим вибіркове акцентування проблем обумовлює неповторність суб'єктного елементу в акті пізнання. Отже, особистісну систему лінгвістичних поглядів можна визначити як суб'єктивне аксіологічне акцентування опорних віх припустимого в межах певної науки гносеологічного поля.

Спробуємо визначити, що ж являли собою такі опорні віхи морфологічного дослідження у творчості визначного лінгвіста, чудової людини – Миколи Володимировича Павлюка (1920-1978), який у 50-70-х роках працював в Одеському університеті й залишив велику творчу спадщину.

У науковому доробку вченого 123 праці [6:5]. На перший погляд питання морфології не були в центрі наукових інтересів М.В.Павлюка (пов'язані з цією тематикою питання можна знайти в п'яти працях дослідника), проте саме проблеми морфології й стали тим зерном, з якого розвинувся талант вченого-лінгвіста; у підходах до їх вирішення, як у краплині води, відбивається специфіка лінгвістичного світогляду вченого.

Вітчизняне мовознавство традиційно звертало велику увагу на пошуки критеріїв розмежування і класифікації одиниць морфології, особливо парадигматичне пов'язаних груп слів – частин мови. У надособистісній гносеологічній системі такими критеріями є спільність категоріальних значень, схеми зміни флексивних морфем (парадигм словозмінювання) і синтаксичної ролі в межах речення. При цьому у різних дослідників на чільне місце висувалися або семантика (О.Потебня), або парадигматична спільність (П.Фортунов), або ж синтаксичне функціонування (О.Шахматов). Л.В.Щерба у полемічній статті «О частях речи в русском языке» (1928) закликав лінгвістів не класифікувати слова, а підводити їх під певну категорію, незважаючи на те, що частина слів залишиться поза цими категоріями.

У кінці 50-х років найбільшої популярності у вітчизняній лінгвістиці набула точка зору В.В.Виноградова. Здійснюючи класифікацію слів за їх категоріальним значенням, він вважав, що саме протиставлення граматичних категорій обумовлене відмінностями їх синтаксичних функцій, морфологічного складу слів, їх лексичних значень і «различиями в природе тех соотносительных и соподчинительных грамматических категорий, которые связаны с той или иной частью речи» [2:38].

Деякі висновки В.В.Виноградова щодо правомірності виділення тих чи інших частин мови в сучасній російській мові не були, однак, беззаперечними. Намагаючись, зокрема, розв'язати питання про самостійність такої частини мови як займенник, автор «Грамматического учения о слове» зауважує, що історичні процеси в системі російської мови обумовили те, що «местоимения у нас грамматически уже не обособлены от других частей речи, а распределены по разным грамматическим категориям», «лишь небольшая группа слов *я, ты, он/-а, -о, они/, мы, вы, себя, кто, что, кто-то, что-то, кто-нибудь, что-нибудь, некто, нечто, никто, ничто, кое-что, кое-кто* сохраняет свои грамматические признаки» [2:326]. Ці твердження не знайшли підтримки лінгвістичної спільноти того часу, викликали численні дискусії: надзвичайно сильним був вплив традиційних /антично-римських/ поглядів. В «Грамматике современного русского литературного языка» 1970 року та «Русской грамматике» 1980 року можна знайти підтвердження виноградівської класифікації (певна річ, з окремими трансформаціями). Раніше, в 50-60-х роках у багатьох дослідженнях робилися спроби синтезувати протилежні погляди на природу займенника.

На цьому фоні неординарним явищем постають присвячені займеннику праці М.В.Павлюка [див. 11, 12, 14, 15].

Займенник для М.В.Павлюка – не просто особливий лексико-семантичний розряд, який втратив диференціюючі ознаки. Займенник – це особлива частина мови: «якщо інші частини мови, узагальнюючи, служать для вираження предметів, їх ознак, кількостей, відносин між ними і т.д., то займенник, узагальнюючи всі в свою чергу узагальнені поняття, в основному заміняє їх. Жодна з відомих граматичних категорій не пронизує собою всю мову в

цілому так, як займенник» [12:59-60]. Так палко писав М.В.Павлюк, розвиваючи обґрунтовані ним ще в кандидатській дисертації ідеї. З самого початку своєї наукової діяльності в п'ятдесяті роки Микола Володимирович схилявся не до аспектуальних, а до синтетичних досліджень, його цікавила онтологічна сутність мови, можливі засоби її виявлення й пізнання у процесі історичного розвитку науки. Можливо, ця особливість лінгвістичного світобачення була обумовлена тим, що після закінчення аспірантури у відомому своїми традиціями Львівському університеті й захисту дисертації «Категория местоимения в старопольском языке» (1951) М.В.Павлюка було призначено директором наукової бібліотеки Одеського університету. Це призначення можна розглядати і як причину і як наслідок широкої філологічної ерудованості Миколи Володимировича, його бажання дослідити всі проблеми, які дискутувалися серед лінгвістів країни у той час. Сьогодні, якщо нагадати, що саме на початку п'ятдесятих років набуло популярності порівняльне мовознавство, розгорталися гострі дискусії щодо методів лінгвістичних досліджень (структурного та історико-порівняльного мовознавства), проблем морфології, етимології, стилістики, стає зрозумілим, що незвичайна зацікавленість М.В.Павлюка займенником – наслідок бачення ним саме в цій частині мови уособлення головної ознаки мови в цілому – узагальнюваності. Від аналізу займенника, яким М.В.Павлюк займався на початку свого творчого шляху, пролягає пряма лінія (не формальна, а концептуальна) до спроб відтворити історію розвитку українського мовознавства як пошуку адекватної теорії мовної системи, чому були присвячені останні дослідження вченого [див.:16]. Ця особливість у ставленні М.В.Павлюка до займенника простежується і в історико-порівняльних і, здавалося б, синхронних описах.

Звичайно, якщо брати за точку відліку сучасний стан мови, цілком виправданим було б говорити про граматичне «розчинення» займенника, як про це твердив В.В.Виноградов, однак характерною рисою лінгвістичного світобачення М.В.Павлюка була здібність синтезувати в одному пізнавальному акті синхронічний і діахронічний аспекти, спиратися не на статичне, а на діяльнісне, функціональне уявлення щодо мовних одиниць. Тому в займеннику він бачив передусім не «граматичні пережитки» [2:317], а активний фактор, який впливав у ході розвитку слов'янських мов на формування системи відмінювання так званих повних прикметників та числівників, на утворення деяких дієслівних форм, на синтаксичну систему, особливо при переході від простих до складних речень [15:147].

Інтелектуальна жагучість, притаманна М.В.Павлюку-вченому на протязі всього його життя, в 50-60-і роки визначилася бажанням продемонструвати категоріальну всеосяжність і функціональну могутність займенників. Звичайно, умови творчості не завжди надавали можливість захищати саме свою точку зору. М.В.Павлюк був співавтором першої порівняльної граматики східнослов'янських мов (1958), де йому були доручені розділи «Прикметнику» і – звичайно ж – «Займеннику». У порівняльних дослідженнях фокус інтерпретації зміщується з загальнотеоретичних питань на виявлення варіювання певного апіорно заданого *tertium comparationis*. За загальною згодою авторів «Очерков по сравнительной грамматике восточнославянских языков» такою апіорною основою стала граматична система, подана в опублікованій незадовго до цього першій академічній «Грамматике русского языка» (1953). Розділ «Местоимение» було написано в ній Н.Ю.Шведовою, яка застосувала компромісний підхід, визначивши частини мови за Виноградовим, відштовхуючись від категоріальної ознаки, однак зберігаючи займенник як особливий граматичний клас, всередині якого, разом з тим, здійснюються розмежування у відповідності зі встановленими міжкатегоріальними паралелями [3].

М.В.Павлюк сприймає цю точку зору, але лише як необхідну, неособистісну умову подальших особистісних компаративних спостережень. Ця вимушеність конформізму знаходить відображення в стриманому тоні викладу, в певній відчуженості формулювання висхідних положень розділів. Але в конкретних описах ми знову чуємо неповторний голос М.В.Павлюка: він не просто зіставляє матеріал, але робить це підкреслено функціонально, надає особливу увагу синтаксичним можливостям займенників у різних східнослов'янських мовах. Особистісність опису виявляється в уже відзначеній нами тенденції подавати всі синх-

ронні явища як миттєвий знімок тривалого процесу мовних змін: М.В.Павлюк не констатує розходження, а виявляє, які граматичні форми і в яких мовах зберегли більшу близькість до мови-основи східних слов'ян. До того ж головну увагу він зосереджує на визначальному характері фонетичних змін, особливостях акцентології (до речі, любов до фонетики, як до найбільш всеосяжного «рівня» мови, також характерна риса всієї творчості вченого).

Зокрема, розмірковуючи про наявність варіативних закінчень у формах прикметників у системі білоруської мови, він відзначав вплив не лише характеру кінцевого приголосного-основи (як в українській, так і в російській мові), але підвищену значимість наголосу. Роль фонетичного фактору підкреслюється й у формуванні національної специфіки відмінювання прикметників у цілому, й у визначенні омонімічних форм прикметників іменного відмінювання в білоруській мові, й у переважанні твердого різновиду відмінювання в українській мові, й у паралелізмі суфіксів компаративу, й у багатьох інших випадках.

Спостереження М.В.Павлюка не втратили своєї цінності й у наступні десятиріччя. Звертаючись до більш пізніх його порівняльних досліджень східнослов'янських мов, знаходимо не стільки відкриття нових фактів, скільки зміщення інтерпретативних акцентів.

Так, наприклад, у працях І.Ревзіна (1973), А.Зверева (1981), в колективній монографії М.Булахова, М.Жовтобрюха та В.Кодухова «Восточнославянские языки» (1987) більш чітко постає акцентування стилістичних можливостей граматичних форм.

Якщо М.В.Павлюка передусім цікавило становлення мовної системи як такої у всій її багатоманітності (з семантичними розходженнями включно), то пізніше увага дослідників зосередилася на розробці тих аспектів мовної теорії, які раніше розглядалися як менш значущі і, навіть, не сповна лінгвістичні.

Особливо виразно відмінності в розміщенні гносеологічних акцентів помітні на прикладі опису присвійних форм прикметників. Ще Л.В.Щерба стверджував, що в російській мові це, можливо, категорія непродуктивна. Спостереження М.В.Павлюка засвідчили, що і в російській, і в білоруській мовах відбувається процес витіснення іменних форм [13:119]. Однак, А.Зверев, звертаючись до словотворення в сучасних східнослов'янських мовах, спробував продемонструвати не стільки згасання категорії присвійності, скільки стильову обмеженість вживання форм на -ов, -ев, -ин [5:23].

Посилення зацікавленості зовнішніми функціями мови - характерна риса лінгвістики сімдесятих-вісімдесятих років [8].

При цьому викликає великий жаль та обставина, що праці М.В.Павлюка для більшості авторів залишаються невідомими. У згаданих вище працях ми не знайшли посилань на цього неординарного лінгвіста. Разом з тим, дивовижний синтетизм дослідження прикметників і особливо займенників, що містить у собі не тільки й не стільки скрупульозну інвентаризацію фактів історії мови та сучасних процесів словотворення, словозмін та функціонування цих частин мови, скільки їх вдумливу діяльнісну генетичну інтерпретацію, надає всі підстави віднести напівзабуті праці М.В.Павлюка до золотого фонду нашого мовознавства, який необхідно бережливо відродити й зберегти.

1. Булахов М.Г., Жовтобрюх М.А., Кодухов В.И. Восточнославянские языки. - М., 1987.
2. Виноградов В.В. Русский язык / Грамматическое учение о слове. - М.-Л., 1947.
3. Грамматика русского языка: В 2 т. / Ред. кол. В.Виноградов и др. - М., 1953. - Т. I.
4. Грамматика современного русского литературного языка. - М., 1970.
5. Зверев А.Д. Словообразование в современных восточнославянских языках. - М., 1981.
6. Николай Владимирович Павлюк. Метод. материалы к спецкурсу «Русисты Одесского университета» / Составитель В.Ф.Шишов. - Одесса, 1980.
7. Полани М. Личностное знание. На пути к посткритической философии. - М., 1985.
8. Проблемы сопоставительной стилистики восточнославянских языков. - К., 1981.
9. Ревзин И.И. Понятие парадигмы и некоторые спорные вопросы грамматики славянских языков / Структурно-типологические исследования в области грамматики славянских языков. - М., 1973.
10. Русская грамматика: В 2 т. - М., 1980. - Т. I.

11. Павлюк Н.В. Категория местоимения в старопольском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук.- Львов, 1951.
12. Павлюк М.В. Категорія займенника в старопольській мові // 36. філ.ф-ту. Праці Од.держ.ун-ту: Вид-во КДУ, 1953. - Т.3.
13. Павлюк М.В. Имя прилагательное//Очерки по сравнительной грамматике восточнославянских языков.-Одесса, 1958.
14. Павлюк М.В. Местоимение//Очерки по сравнительной грамматике восточнославянских языков.- Одесса, 1958.
15. Павлюк М.В. Роль займенника у формуванні речення в старопольській мові // Питання слов'янського мовознавства.-Львів, 1963.-Кн.7-8.
16. Павлюк М.В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду.-К.-Одеса, 1978.